

VU Research Portal

Polycasualiteit en rechterlijke matiging

Akkermans, Arno

published in

Tijdschrift voor milieuschade en aansprakelijkheidsrecht
1991

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY-NC

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Akkermans, A. (1991). Polycasualiteit en rechterlijke matiging. *Tijdschrift voor milieuschade en aansprakelijkheidsrecht*, (6), 157-163.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

NOOT 2. POLYCAUSALITEIT EN RECHTERLIJKE MATIGING

J. Spier
A.J. Akkermans

1. Inleiding

Niet zelden is een milieuverontreiniging het gevolg van meer dan één gebeurtenis. Of van een 'sluipend proces'. Dat daardoor juridische problemen (gelegen op het vlak der causaliteit) ontstaan, wordt in procedures nu en dan onderkend. Voorzover uit de gepubliceerde uitspraken valt op te maken ontlenen gedaagden aan deze omstandigheden twee (soorten) verweren: de vordering, voorzover betrekking hebbend op oude verontreiniging, is verjaard. En het tweede verweer dat er ook andere vervuilers zijn.

Het beroep op verjaring pleegt de Staat¹⁾ te weerspreken met een betoog dat er - zakelijk - op neer komt dat zij eerst zo laat aanvangt dat zij niet is verstreken.²⁾

Het tweede verweer pleegt de Staat te bestrijden met een beroep op (quasi)³⁾ hoofdelijkheid. Rechterlijke colleges zijn daarvoor weinig ontvankelijk,⁴⁾ blijkbaar omdat zij zo'n uitkomst onbillijk vinden. Daarbij valt intussen op dat zij in het algemeen hun oordeel nauwelijks motiveren.

De problematiek van de polycasualiteit is uiterst ingewikkeld. Er is in ons land weinig over geschreven; Nederlandse rechtspraak is schaars.⁵⁾ Twee problemen zijn daarmee nauw verwant: de alternatieve causaliteit en de sluipende schade.

Bij het eerste fenomeen gaat het om situaties waarbij sprake is van - kort gezegd - onrechtmatig handelen van verschillende personen, terwijl niet vaststaat wie hunner de schade heeft veroorzaakt. Bekend is slechts dat het één van de betrokkenen was. Naar NBW is deze materie geregeld in art. 6:99. In een vorig nummer is één onzer uitvoerig op dit probleem ingegaan⁶⁾; het blijft thans rusten. Bij sluipende schade ware te denken aan gevallen waarin de verontreiniging ontstaat door een langzaam werkend gebeuren, zoals bijvoorbeeld een jaren achtereen lekkende tank. De schade ontstaat eerst nadat een bepaalde hoeveelheid verontreiniging in de grond is geraakt. Daarbij is het mogelijk dat - om bij het voorbeeld van de tank te blijven - alleen die lekkage de verontreiniging heeft veroorzaakt (dan is er één veroorzaker); doch vaak zullen er ook andere oorzaken van de verontreiniging zijn. Bijvoorbeeld stortingen of lozingen van een of meer anderen. Hierna zal op deze materie slechts worden ingegaan voorzover sprake is van verschillende veroorzakers.⁷⁾

2. De onderscheidene problemen

Lezing van de jurisprudentie doet vermoeden dat gedaagden, aangesproken door de Staat krachtens art. 21 IBS, met regelmaat aanvoeren dat de verontreiniging niet alleen door hen is veroorzaakt. Ook één of meer anderen zouden daaraan debet zijn. Het heeft er enigszins de schijn van dat zij zich weinig bekommeren om de juridische vertaling van dit verweer. Zoals al aangestipt geldt datzelfde voor de rechterlijke colleges die daarmee worden geconfronteerd. Art. 48 Rv noopt gedaagden strikt genomen ook niet tot meer dan het aandragen van een mandje feiten. Daarbij kunnen de volgende problemen rijzen:

2.1. Het onderscheid tussen verontreiniging en schade

In de eerste plaats dient men bij een casuspositie met meer dan een vervuiler extra bedacht te zijn op het onderscheid tussen de verontreiniging(en) enerzijds, en de daardoor veroorzaakte schade(s) (d.w.z. de saneringskosten) anderzijds. Waar dit niet consequent gebeurt, doemt minstens spraakverwarring op, zoals nog zal blijken onder 3:⁸⁾

- Er kan verontreiniging zijn, zonder dat er schade is in de zin van de IBS, omdat de saneringsdrempel ('ernstig gevaar voor de volksgezondheid of het milieu') niet wordt bereikt.
- Er kunnen verschillende verontreinigingen zijn, door meer personen veroorzaakt, die tezamen sanering noodzakelijk maken (en aldus schade veroorzaken), maar dat niet elk afzonderlijk zouden doen.⁹⁾
- Er kunnen verschillende verontreinigingen zijn, door te onderscheiden personen veroorzaakt, die zowel tezamen als reeds elk afzonderlijk tot sanering zouden noodzakelen.

¹⁾ De hier besproken rechtspraak heeft betrekking op het kostenverhaal ex art. 21 Interimwet bodemsanering.

²⁾ Zie nader O. de Savornin Lohman, in: Artikel 21 Interimwet Bodemsanering, annotaties en jurisprudentie, uitgave Vereniging voor Milieurecht 1990-5, p. 102. Terecht merkt Lohman op dat dit betoog - dat nu en dan gehoor vindt - faalt. Zie p. 103 e.v. Naar deze publicatie zal nog veelvuldig worden verwezen, waarbij zij verder zal worden aangeduid als VVM 1990. Zie ook J. de Boer, 1992: Stuttingsjaar met het oog op bodemsanering, NJB 1991, p. 1127.

³⁾ Anders dan naar NBW, en anders dan door de Staat in een aantal gevallen wordt betoogd, is naar huidig recht in dit soort gevallen geen sprake van hoofdelijkheid, maar van z.g. samenloop van verbintenissen. Zie Asser-Hartkamp I, nr. 98a.

⁴⁾ Zie bijvoorbeeld: Rb. Utrecht 19 juli 1989 (Staat-Chemco), VVM 1990 p. 220, TMA 1991, p. 17, Rb. Middelburg 14 sept. 1988 (Staat-De Schrijver), VVM 1990, p. 179, Rb. 's-Gravenhage 14 feb. 1990 (Staat-Van der Zee), VVM 1990, p. 256 (doch zeer onduidelijk ten gevolge van het zeer raadselachtige '(mede)' in rov 6.2), Rb. Amsterdam 31 mei 1989 (Staat-Duphar), VVM 1990, p. 212, TMA 1990, p. 59 m.n. N.S.J. Koeman (die onder 6 instemming met het oordeel der Rb. betuigt), M & R 1990, p. 123, Rb. Utrecht 21 juni 1989 (Staat-Van der Linden), VVM 1990, p. 215, TMA 1990, p. 117, en Rb. 's-Gravenhage 19 okt. 1988 (Staat-Van Beelen), VVM 1990, p. 189, TMA 1989, p. 100 m.n. J.M. van Dunné. P.A. Kottenhagen-Edzes wijst er op dat de Staat dit probleem niet zelf aanroert, VVM 1990, p. 61.

⁵⁾ Zie nader Onrechtmatige Daad I (de Groot), nr 309 e.v. Zie voor VS bijv. Richard W. Wright 21 UC Davis Law Review 1987-88, p. 1141-1211, Prosser and Keaton on Torts, 5e druk 345 e.v. en E.D. Elliot in: Multikausale Schäden in modernen Haftungsrechten, Arbeiten zur Rechtsvergleichung, nr 138 (1988), p. 9-32 waarin tevens nog bijdragen van S. Cigoj (Yu) p. 33-53, E. Kramer (CH en A), p. 55-97 en H.D. Assmann (D) p. 99-151. Zie voor Frankrijk: N. Dejean de la Bâtie, Responsabilité délictuelle, 8e druk, deel VI-2 nr. 81 en R. Rodière, La Responsabilité délictuelle dans la jurisprudence, p. 70 e.v.

⁶⁾ J. Spier onder Hof Amsterdam 22 november 1990 (DES), TMA 1991, p. 36 e.v. Ook de groepsaansprakelijkheid blijft hier rusten; zie daarover bijv. P.E. Kottenhagen-Edzes, NJB 1989, p. 1338 en R.J.B. Boonekamp, Onrechtmatige daad in groepsverband volgens NBW, p. 212 e.v.

⁷⁾ Zie over deze problematiek nader J. Spier, Sluipende schade, oratie Tilburg, 1990.

⁸⁾ Zie bijv. het slot van rov 4.3.9.5. in het hierna nader te bespreken vonnis van Rb. 's-Hertogenbosch 16 feb. 1990 (Staat-Gerjo), VVM 1990, p. 261. Vgl. R.J.J. van Acht, VVM 1990, p. 45/46 en noot 11.

⁹⁾ De problematiek van de drempeloverschrijding blijft hier verder onbesproken. Zie daarover J. Spier, Sluipende Schade, m.n. p. 32; vergelijk ook R.J.J. van Acht, VVM 1990, p. 45.

2.2. Causaal verband en schade

Een tweede probleem wordt gevormd doordat de leerstukken causaliteit en schade niet geheel van elkaar te scheiden zijn. Concreter: stel dat A een bepaalde hoeveelheid olie heeft geloosd waardoor - in de zoëven bedoelde zin - de grond zodanig is verontreinigd dat schade is ontstaan. Vervolgens loost ook B olie in die grond. Thans zijn twee gevallen denkbaar: door deze tweede verontreiniging ontstaat extra schade (het schoonmaken van deze grond is duurder) of van additionele schade is geen sprake (bijvoorbeeld omdat het schoonmaken even duur is). In een dergelijk geval kan B, des aangesproken door de Staat, voor twee ankers gaan liggen: er is ook een andere veroorzaker (A) en: ik heb geen (of hooguit een additioneel deel van de) schade veroorzaakt. Met name die laatste stelling leunt op twee juridische fundamenten: er is geen causaal verband en: er is geen schade. Aangenomen mag worden dat de latere veroorzaker (B) slechts aansprakelijk is voor de additionele schade die hij teweeg brengt.¹⁰⁾ Is daarvan geen sprake, dan bestaat geen gehoudenheid tot schadevergoeding.¹¹⁾ Dat moge in zoverre weinig bevredigend zijn dat de gebeurtenis, waarvoor op zich aansprakelijkheid bestaat, geen 'sanctie' heeft, er bestaat geen grond hier af te wijken van het systeem.¹²⁾

Een vergelijkbaar probleem is dat van de hypothetische causaliteit. Het gaat daarbij om gevallen waarin vaststaat dat, zou de eerdere gebeurtenis niet zijn voorgevallen, de schade door een latere zou zijn ontstaan. De meer gangbare opvatting is dat de schade door de eerste en niet door de tweede oorzaak in het leven is geroepen.¹³⁾ Daarmee is op zijn beurt weer sterk verwant de situatie van de z.g. 'überholende' causaliteit (ook wel de leer van de onderbrekende causaliteit genoemd), die zich bij milieuschade niet eenvoudig laat denken. Daarom kan ermee worden volstaan op te merken dat zeer omstreden is wat ter zake rechtens is.¹⁴⁾

2.3. Gelijktijdige veroorzaking

Een verdere moeilijkheid ontstaat wanneer - anders dan zojuist verondersteld - geen sprake is van elkaar in de tijd opvolgende gebeurtenissen, maar van (ten dele) te zelfder tijd plaatsgrijpende. De benadering (van in ons voorbeeld B): ik heb geen schade veroorzaakt, mist dan grond. Doch ook dan kan zowel het leerstuk van de causaliteit als dat van de schade soelaas bieden: aannemelijk is dat in het hier besproken geval A en B ieder slechts een deel van de schade hebben veroorzaakt.¹⁵⁾ Dan heeft hetzelfde beginsel als in het in 2.2. beschreven geval te gelden wanneer aan verschillende veroorzakers ieder een (proportioneel) deel van de verontreiniging kan worden toegeschreven: ieder is slechts aansprakelijk voor zijn aandeel in de daardoor veroorzaakte schade.¹⁶⁾

Quid iuris als deze in de tijd samenvallende verontreinigingen ieder voor zich de schade zouden hebben veroorzaakt? De meer gangbare opvatting is dat dan alle 'daders' voor de gehele schade kunnen worden aangesproken.¹⁷⁾ Doch minder eenstemmigheid bestaat wanneer - in dezelfde casus - voor een van de oorzaken geen aansprakelijke bestaat. Sommigen menen dat dan de schade ten laste van de gelaedeerde zal moeten blijven.¹⁸⁾

2.4. Het begrip 'de schade', c.q. 'dezelfde schade'.

Grote kans op verwarring bestaat wanneer, in de hiervoor bedoelde gevallen, zonder nadere aanduiding wordt gesproken van 'de schade'. Dit begrip kan - in deze context - meer betekenissen hebben, die soms leiden tot diametraal tegengestelde resultaten. Zo kan het noodzakelijk zijn om binnen een saneringsoperatie verschillende gebieden te onderscheiden.¹⁹⁾ Een soortgelijk probleem speelt bij het (hiervoor onder 2.2. besproken) geval dat een eerste verontreiniging reeds sanering noodzakelijk maakte, en een tweede verontreiniging geen, of enkel additionele schade veroorzaakte. De betekenis van de term 'de schade' wordt dan afhankelijk van de context: ondermeer kan worden bedoeld: de totale kosten van een bepaalde saneringsoperatie, maar ook: een bepaald schadebedrag dat voor rekening van één van de betrokken vervuilers wordt gebracht.

Deze betekenis wordt van groot belang bij de beantwoording van de vraag of zich al of niet het geval voordoet dat meer vervuilers aansprakelijk zijn voor 'dezelfde schade', c.q. of zij als 'mede-dader' (quasi) hoofdelijk aansprakelijk zijn voor het bedoelde schadebedrag. Zie onder 3.

2.5. Medeschuld van de overheid

Een extra complicatie bestaat wanneer sprake is van een of meer vervuilers en een overheid (veelal gemeente) die tekort is geschoten in haar (toezichthoudende) taak. Daarop wordt afzonderlijk ingegaan onder 5.

2.6. Ontoereikende wetenschap en verdeling van het bewijsrisico.

Tenslotte speelt, in de hiervoor bedoelde gevallen nagenoeg altijd het probleem dat niet (meer) (volledig) vast te stellen is, wie welke verontreiniging veroorzaakte, wanneer dat gebeur-

¹⁰⁾ Zie bijv. R.J.J. van Acht, VVM 1990 p. 47, Hofmann-van Opstall, Het Nederlands Verbintenissenrecht, deel 1 eerste gedeelte (9e dr), p. 217; wellicht in gelijke zin ook het hierna te bespreken vonnis van de Rb. Middelburg 14 sept. 1988 (Staat-De Schrijver), TMA 1989, p. 98, BR 1989, p. 128, M & R 1989, p. 171, VVM 1990, p. 179; rov 4.7. is op dit punt niet duidelijk.

¹¹⁾ P.A. Kottengen-Edzes, VVM 1990, p. 66 (naar het lijkt) en Rb. Utrecht 17 feb. 1988 (Staat-Van Amersfoort), TMA 1988, p. 88, VVM 1990, p. 161 en M & R 1988, p. 141 m.n. E. Poortinga. De annotator signaleert het probleem, zonder er verder op in te gaan.

¹²⁾ In gelijke zin J.H.W. de Planque, BR 1985, p. 695.

¹³⁾ Zie nader Onrechtmatige Daad I, nr. 310.

¹⁴⁾ Zie nader Onrechtmatige Daad I, nr. 311, waaraan valt toe te voegen Hofmann-van Opstall, a.w., p. 217/8. Zie ook de weinig duidelijke rov 5.22 van het vonnis van Rb. Utrecht 17 feb. 1988 (Staat-Van Amersfoort), TMA 1988, p. 88, VVM 1990, p. 161, M & R 1988, p. 141, BR 1988, p. 512.

¹⁵⁾ Ook hier is het alleszins denkbaar dat noch de verontreiniging van A, noch die van B op zich genomen (dus geabstraheerd van die veroorzaakt door de ander) schade zou hebben veroorzaakt. Vgl. J. Spier, Sluipende Schade, m.n. p. 32; en R.J.J. van Acht, VVM 1990, p. 45.

¹⁶⁾ Bijv. J.H.W. de Planque, BR 1985, p. 694; anders, doch niet geheel duidelijk P.A. Kottengen-Edzes, VVM 1990, p. 64/5 en J.M. van Dunné, TMA 1988, p. 42; hiertegen J. Spier, t.a.p. p. 15 e.v.

¹⁷⁾ Zie nader Onrechtmatige Daad I nr. 312, J.H.W. de Planque, BR 1985, p. 694 en Hofmann-van Opstall, a.w. p. 214-6.

¹⁸⁾ Zie bijv. A.R. Bloembergen, Schadevergoeding bij Onrechtmatige Daad, nrs. 159 en 160 en Hofmann-Frion-Wiersma, Het Nederlands Verbintenissenrecht, tweede gedeelte, p. 115 noot 2. Hiertegen J. Spier, Sluipende Schade, p. 23.

¹⁹⁾ Zie bijv. rov 6.13 in Rb. Utrecht 19 juli 1989 (Staat-Chemco), VVM 1990, p. 220. Dit moge voor zich spreken, het wordt niettemin soms als een vraag beschouwd. Vgl. P.A. Kottengen-Edzes, VVM 1990, p. 65.

de, en tot welk deel van de schade één en ander leidde. Gezien de daardoor veroorzaakte bewijsmoeilijkheden zal de uitkomst van menige procedure sterk afhangen van de verdeling van de bewijslast. De wet biedt de rechter voldoende mogelijkheden om ten deze een redelijke oplossing te vinden.²⁰⁾ Vaak gaat het daarbij niet aan om het bewijsrisico volledig voor rekening van een der partijen te laten komen.²¹⁾ Illustratief voor dit laatste is het vonnis van de rechtbank Middelburg in Staat-De Schrijver.²²⁾ De rechtbank geeft de Staat de gelegenheid te bewijzen dat de vervuiling zoals deze voor 1977 plaatsvond reeds onrechtmatig was, en gedaagden de gelegenheid te bewijzen dat de bodemverontreiniging geheel is veroorzaakt in de periode voor 1977. Ingeval geen der partijen in het gevraagde bewijs slaagt (bepaald geen hypothetische situatie), gaat de rechtbank ervan uit dat de aansprakelijkheid van gedaagden tot de periode na 1977 beperkt blijft en voorts dat de bodemverontreiniging welke vóór 1977 werd veroorzaakt op zichzelf al voldoende was om tot bodemsanering te leiden. Anderzijds overweegt de rechtbank dat gedaagden na 1977 op onrechtmatige wijze de bodem hebben verontreinigd. Op grond hiervan indiceert de rechtbank dat het door gedaagden te betalen deel van de saneringskosten op 20% moet worden gesteld. Waarop dit percentage is gebaseerd is niet duidelijk. In elk geval laat de rechtbank aldus de onmogelijkheid van bewijs niet volledig voor rekening van een der partijen komen.

3. Staat-Gerjo

Het vonnis van de Rb. 's-Hertogenbosch (zie arrest nr. 9)²³⁾ betreft de sanering van een industrieterrein waar vanaf 1963 een galvanisch bedrijf werd geëxploiteerd. Ten tijde van de procedure worden de saneringskosten begroot op f 18.4 miljoen. Het onderhavige bedrijf werd achtereenvolgens door verschillende personen uitgeoefend. Van 1963 tot 1968 door het eenmansbedrijf van Hermans. Van 1968 tot, naar de Rb. aanneemt, 1974 door Neo-chroom NV, later Neo-chroom BV. De rechtbank aanvaardt dat reeds Hermans met de verontreiniging is begonnen en gaat ervan uit dat de verbintenis uit het onrechtmatig handelen van Hermans als bedrijfs-schuld op Neo-chroom is overgegaan.²⁴⁾ Hermans is in 1978 overleden. Vanaf 1974 is het bedrijf uitgeoefend door Gerjo BV. Gedagvaard worden Neo-chroom BV, Gerjo BV en de directeur van deze laatste, De Rouw. In ov 4.3.9.5. komt de vraag aan de orde of Neo-chroom en Gerjo (quasi) hoofdelijk aansprakelijk zijn. De Rb. formuleert het aldus, dat beoordeeld moet worden of hun beider handelen heeft geleid tot 'dezelfde schade'. De Rb. overweegt in dit verband onder meer: 'De verontreiniging van deze bodem (...) is een samenghangend complex en niet te scheiden in een aan Neo-chroom en een ander uitsluitend aan Gerjo toe te rekenen deel.' De rechtbank verwerpt vervolgens het verweer van Gerjo c.s. inhoudende - kort gezegd - dat na 1967 geen relevante verontreiniging meer zou zijn ontstaan. Dan volgt de overweging: 'Hoewel niet uitgesloten is dat de totale verontreiniging mogelijk minder omvangrijk of minder intensief zou zijn, indien de bijdrage van de een of van de ander aan de verontreiniging wordt weggedacht, dient daarom rechtens te worden

geconcludeerd dat zowel Neo-chroom als Gerjo achtereenvolgens uiteindelijk de gehele schade veroorzaakt hebben. Hier doet zich derhalve het geval voor van opeenvolgende oorzaken van een en dezelfde schade. Daarom is hier sprake van een samenloop van aansprakelijkheid.'

Indien het woord 'daarom' in de eerste volzin van deze overweging terugslaat op het eerste deel van dezelfde zin, wordt deze overweging onbegrijpelijk, althans tegenstrijdig. Wij gaan er derhalve van uit dat de Rb. met het woord 'daarom' wil verwijzen naar de praktische problemen bij het scheiden van meerdere verontreinigingen (d.w.z. naar het eerder geciteerde 'niet te scheiden'). Aldus geïnterpreteerd blijft een probleem dat de Rb. voorbij lijkt te gaan aan het onderscheid tussen verontreiniging en schade.²⁵⁾ Ook indien (de mate van) de verschillende verontreinigingen niet nauwkeurig te onderscheiden zijn (daarover dadelijk meer), dan is heel goed denkbaar dat de tweede verontreiniging geen (of hooguit additionele) schade veroorzaakte, omdat (aannemelijk is dat) de eerste verontreiniging reeds tot sanering noodzaakte (zie hiervoor onder 2.2.). Afgraving van grond zal - ruw gezegd - even kostbaar zijn wanneer deze licht of ernstig verontreinigd is. In zoverre zal de latere vervuiler (vaak) geen schade toevoegen. Datzelfde kan gelden nopens het (ter plaatse) reinigen. Het is goed denkbaar dat dan, zonder extra kosten, ook andere stoffen worden weggepompt of verbrand. Doch dat behoeft allerm minst het geval te zijn. Kost de schoonmaakoperatie meer (bijvoorbeeld omdat langer moet worden doorgepompt) dan is in zoverre sprake van een additionele schade. Het enkele beroep van de Rb. op de praktische problemen bij het onderscheiden van de verschillende vervuilingen mag er uiteraard niet toe leiden dat dus iedere vervuiler voor de gehele schade aansprakelijk wordt gehouden. Daarmee wordt te zeer geweld gedaan aan het beginsel dat iemand niet aansprakelijk behoort te zijn voor schade die hij niet heeft veroorzaakt. Eenzelfde benadering is te vinden in een uitspraak van het United States District Court: '[W]hen two or more persons acting independently caused a distinct or single harm for which there is a reasonable basis for division according to the contribution of each, each is subject to liability only for the portion of the total harm that he has himself caused.'²⁶⁾

²⁰⁾ Zie nader de mooie beschouwing van H.C.F. Schoordijk, WPNR 5937 (1989) en voorts P.A. Kottentagen-Edzes, VVM 1990, p. 61 en 69 e.v.

²¹⁾ Anders: R.J.J. van Acht, VVM 1990, p. 46-47. Diens betoog spreekt ons in het geheel niet aan. Waarom zou - als eenmaal vaststaat dat er meer vervuilers waren - de toevallig angesprokene het bewijsrisico moeten dragen? Van Acht had zich intussen kunnen beroepen op Restatement 2nd, 2d, par. 433 B.

²²⁾ 14 sept. 1988, TMA 1989, p. 98, BR 1989, p. 128, M & R 1989, p. 171, VVM 1990, p. 179. Weliswaar gaat het hier - strikt genomen - om een enigszins andere vraag (n.l.: welk deel van de verontreiniging, en vervolgens van de schade, werd niet onrechtmatig veroorzaakt, i.p.v.: door een ander), de problemen zijn nauw aan elkaar verwant.

²³⁾ 16 feb. 1990 (Staat-Gerjo), zie ook VVM 1990, p. 261.

²⁴⁾ Rov 4.3.9.4. Hierover (kritisch) B. Wessels, VVM 1990, p. 97 onder b.

²⁵⁾ Zie R.J.J. van Acht, VVM 1990, p. 45/46 en noot 11, die meent dat hier de begrippen 'verontreiniging' en 'schade' kennelijk als uitwisselbare begrippen worden gebezigd.

²⁶⁾ U.S. District Court, Southern District Ohio, Western Division, United States v Chem-Dyne Corp. 11 Oct. 1983, 70 ALR Fed [1984] 314. Zie verder Restatement 2nd, 2d par. 433 A.

Indien aangenomen kan worden dat de vervuiling door Gerjo geen extra saneringskosten heeft veroorzaakt, behoort zij in het geheel niet aansprakelijk te zijn. Indien aangenomen kan worden dat de vervuiling door Gerjo wel extra saneringskosten heeft veroorzaakt, behoort zij voor dat additionele gedeelte aansprakelijk te zijn. Feitelijk en rechtens is het in dat laatste geval onjuist om te stellen dat zowel Gerjo als Neochroom de gehele schade veroorzaakt hebben, c.q. dat zij veroorzakers zijn van 'dezelfde schade'.

Het is dus ten onrechte dat de Rb. geen duidelijk onderscheid maakt tussen verontreiniging en schade. In verband met voormeld beginsel dat iemand niet aansprakelijk behoort te zijn voor schade die hij niet heeft veroorzaakt, gaat het voorts niet aan om de ontoereikende wetenschap terzake volledig voor risico van Gerjo te laten komen,²⁷⁾ en dat nog wel zonder nadere motivering. Ook een motivering waarom een nader (deskundigen)onderzoek niet opportuun werd geacht zou niet hebben misstaan.²⁸⁾

4. Gedeeltelijk overlappende aansprakelijkheid.

Duidelijk is dat het zeker niet steeds eenvoudig zal zijn om (nauwkeurig) vast te stellen wie welke schade heeft veroorzaakt. De rechter zal moeten trachten aan zijn beslissing terzake zoveel mogelijk feitelijke gegevens ten grondslag te leggen. Doch waar dat onmogelijk is zal hij daarnaar ex aequo et bono een slag moeten slaan. Dat gebeurt bijvoorbeeld in het hiervoor besproken vonnis van de Rb. Middelburg.²⁹⁾ Een tussenweg kan worden gevonden d.m.v. wat wij 'gedeeltelijk overlappende aansprakelijkheid'³⁰⁾ willen noemen. Stel dat zowel A als B een bepaald terrein hebben vervuild, en vast komt te staan dat beide verontreinigingen in enigerlei mate aan de schade hebben bijgedragen (d.w.z. voldoende aannemelijk is dat ten opzichte van de saneringskosten waar toe reeds de ene verontreiniging zou noodzaken, de andere verontreiniging additionele kosten met zich mee brengt).³¹⁾ Dan moet de rechter zijn uiterste best doen om - evt. met behulp van (de rechtsregel van) art. 6:97 - tot een redelijke verdeling van de schadevergoedingsplicht tussen A en B te komen. Als op deze wijze echt niet tot een oplossing valt te komen - bijvoorbeeld omdat slechts een van beiden in de procedure werd betrokken - dan nog moet niet zonder meer worden teruggevallen op de botte bijl van de (quasi) hoofdelijkheid.

Ons inziens dient het uitgangspunt te zijn dat elk van beide vervuilers nooit voor een hoger schadebedrag aansprakelijk behoort te worden gesteld dan elk - naar redelijke inschatting - zou hebben kunnen veroorzaken. Stel dat zo'n redelijke inschatting met zich mee zou brengen dat A minimaal voor 40% en maximaal voor 80% van de verontreiniging verantwoordelijk kan worden gehouden. Dit brengt met zich mee dat B minimaal voor 20% en maximaal voor 60% van de verontreiniging verantwoordelijk kan worden gehouden. Dan moet naar onze mening aldus worden beslist, dat A aansprakelijk wordt gehouden voor 80% en B voor 60% van de schade, met dien verstande dat de gelaedeerde in totaal niet meer kan vorderen en A en B samen niet meer behoeven te betalen, dan de totale saneringskosten. Een andere oplossing zou

meebrengen dat de gelaedeerde, ingeval B geen verhaal zou bieden, minder dan 80% van A zou kunnen vorderen, terwijl de mogelijkheid bestaat dat A 80% van de schade heeft veroorzaakt. Dat nu zou onbillijk zijn. Het zou bovendien slecht zijn te rijmen met de hiervoor besproken hoofdregel³²⁾ terzake van samenlopende oorzaken.³³⁾

5. Rechterlijke matiging

Het (bijna oud) BW kent geen algemene matigingsbevoegdheid van de rechter.³⁴⁾ Zij komt voor in het NBW en wel in art. 6:109. Ingevoege deze bepaling kan de rechter de schadevergoedingsverplichting matigen 'indien toekenning van volledige schadevergoeding in de gegeven omstandigheden waaronder de aard van de aansprakelijkheid, de tussen partijen bestaande rechtsverhouding en hun beider draagkracht, tot kennelijk onaanvaardbare gevolgen zou leiden' (lid 1). 'Tot kennelijk onaanvaardbare gevolgen'. Hoe streng is dat criterium? Beoogd is een maatstaf die 'de rechter noopt tot een mate van terughoudendheid die belet dat zij door de schuldenaar als chicane gehanteerd kan worden', een die aanzet tot 'voorzichtigheid en objectivering'.³⁵⁾ Het lijkt erop dat het 'onaanvaardbaar' niet veel meer of anders betekent dan: de rechter moet niet té spoedig matigen.

Opmerking verdient nog dat als 'belangrijk nadeel' van het ontbreken van deze rechterlijke bevoegdheid is genoemd dat 'de rechter de neiging zal hebben om in de gevallen dat hij volledige schadevergoeding onredelijk acht, deze wel te beperken maar op oneigenlijke gronden (bijv. via causaal verband, eigen schuld of het niet bewezen achten van bepaalde posten) waardoor een juist inzicht in en controle op zijn werkelijke overwegingen worden bemoeilijkt'.³⁶⁾

In art. 21 IBS komt reeds thans een matigingsbevoegdheid voor. Daarbij valt op dat de 'kennelijk onaanvaardbaar' eis in die bepaling ontbreekt. Van veel belang lijkt dat niet, nu het - als gezegd - gaat om een betreffend loze toevoeging. Aangenomen mag worden dat de rechter, bij de toepassing van de bevoegdheid hem door art. 21 gegeven, acht zal slaan op hetgeen nopens art. 6:109 is gezegd en geschreven.³⁷⁾

²⁷⁾ Vgl. Rb. Amsterdam 31 mei 1989 (Staat-Duphar), TMA 1990, p. 59, VVM 1990, p. 212, BR 1989, p. 915, M & R 1990, p. 123 rov 12.

²⁸⁾ Vgl. Rb. Utrecht 19 juli 1989 (Staat-Chemco), VVM 1990, p. 220, rov 6.13.

²⁹⁾ Zie onder 2.6.

³⁰⁾ Hartkamp ziet geen bezwaar om te spreken van hoofdelijkheid wanneer de verschillende schuldenaren tot ongelijke bedragen gehouden zijn (mits zij verplicht zijn tot 'dezelfde prestatie'). Zie Asser-Hartkamp I, nr. 93, p. 84 en nr. 105, p. 106. Vgl. Boonekamp, Onrechtmatige daad in groepsverband volgens NBW, p. 22. Wat hiervan ook zij, ter voorkoming van misverstand leek het ons beter hier niet te spreken van (enige vorm van) hoofdelijkheid.

³¹⁾ Van tijdverloop en saneringsdrempel wordt hier even geabstraheerd.

³²⁾ Zie nader onder 2.3.

³³⁾ Hier rijzen uiteraard niet eenvoudig te beantwoorden regresvragen. Kortheidshalve laten wij deze thans onbesproken.

³⁴⁾ Zie Onrechtmatige Daad II (Bloembergen), nr 60.

³⁵⁾ MvA II PG boek 6, p. 449; daar en op p. 450 wordt een en ander aan de hand van voorbeelden uitgewerkt. Zie daarover ook P. Abas, NBW monografie A-16, p. 12 e.v.

³⁶⁾ MvA II PG boek 6, p. 449.

³⁷⁾ In gelijke zin O. de Savornin Lohman, VVM 1990, p. 110. Zie verder rov 4.3.8.3. in Staat-Gerjo.

Er was een bijzondere aanleiding om de matigingsbevoegdheid in art. 21 IBS op te nemen. De wetgever was zich er goed van bewust dat de (veelal lagere) overheid nogal wat boter op haar hoofd heeft waar het oude verontreinigingen betreft. De rechter zou daarmee rekening kunnen houden door de schadevergoeding te matigen.³⁸⁾

In de jurisprudentie zijn twee benaderingen te vinden. De ene komt er op neer dat wordt uitgegaan van 'medeschuld' van de (veelal) gemeente, die wordt 'toegerekend' aan de Staat. Het gaat daarbij kennelijk om een benadering als neergeslagen in art. 6:101 / 102 NBW. De andere die de 'medeverantwoordelijkheid' meebrengt dat de vordering niet ten volle kan worden toegewezen (art. 6:109 NBW).

De koers van de aan de Staat toe te rekenen 'medeschuld' wordt onder meer gevaren in het hierboven afgedrukte Gouderak-arrest van het Haagse Hof. Daarin wordt overwogen dat 'de aan artikel 21 [...] ten grondslag liggende gedachte om ten aanzien van alle saneringskosten, ook dus de kosten die ten laste van de Gemeente komen, het verhaal bij de Staat te concentreren, meebrengt dat een eventuele 'eigen schuld' van de Gemeente in volle omvang mede aan de Staat moet worden toegerekend' (rov 22).

Dezelfde gedachte lijkt ten grondslag te liggen aan het hierboven afgedrukte vonnis in de zaak Staat-Gerjo. Op grond van hierna nog te bespreken omstandigheden komt de Rechtbank tot het oordeel dat de 'verantwoordelijkheid van de gemeente voor de door deze verontreiniging ontstane schade in verhouding tot die van Gerjo c.s. op 1:3' moet worden bepaald (rov 4.3.8.2 in fine). Daarop volgt een betoog dat erop neer komt dat ten deze moet worden afgeweken van 'de in het gemene recht geldende regel dat medeverantwoordelijkheid van een derde geen reden is tot matiging van de schadevergoedingsplicht doch hoogstens tot regres tussen de schuldenaren'. Omdat (?) 'de wet [...] de Staat de bijzondere bevoegdheid geeft de door anderen, onder wie de Gemeente, te dragen schade te vorderen, leidt dit ertoe niet alleen dit activum maar ook het daarmee correlerende passivum - zoals ontstaan door de eigen schuld van die ander - aan de Staat toe te rekenen' (rov 4.3.8.3).

De benadering van de Rechtbank in de Gerjo-zaak is onbegrijpelijk. Met juistheid wordt overwogen dat de Staat mede de (beperkte) vordering van de gemeente verhaalt.³⁹⁾ Dat van het gedeelte der vordering waarbij de schade van de gemeente wordt verhaald haar eigen schuld wordt 'afgetrokken' ligt voor de hand. De vordering van de gemeente was immers beperkt en de Staat kan uiteraard niet meer verhalen dan de gemeente zelf zou hebben gekund. Doch dat en waarom een en ander een rol zou kunnen spelen waar het betreft de vordering van de schade die voor rekening van de Staat komt is niet in te zien. Op welk 'passivum' de Rechtbank in dit verband het oog heeft valt zelfs niet te bevroeden.

De Rechtbank heeft intussen nog een - zij het weinig geslaagde - poging gedaan om haar oordeel te onderbouwen. Het Hof volstaat met een verwijzing naar de 'concentratie van het vorderingsrecht'. Dat en waarom dat een grond zou kunnen zijn om 'eigen schuld' van het ene overheidslichaam (zijnde een zelfstandige rechtspersoon) toe te rekenen aan het andere behoeft veel nadere verklaring. Een juridisch fundament lijkt

er niet voor aanwezig. Daarmee wil allerm minst gezegd zijn dat het resultaat waartoe Rechtbank en Hof komen niet billijk is. De Savornin Lohman wijst er in de bundel 'Art. 21 IBS' op dat niet naar matiging ware te grijpen indien er andere juridische mogelijkheden bestaan, zij het dat daaraan (op onjuiste grond⁴⁰⁾) wordt toegevoegd dat de Hoge Raad van die benadering niet wil weten.⁴¹⁾ Daarvoor valt veel te zeggen. Lohman heeft daarbij kennelijk (mede) het oog op de weg zoals hier bewandeld door de Rb.

Op het eerste gezicht gaat het hier om een louter dogmatisch punt. Onder het huidige recht is dat wellicht zo, doch naar NBW gaat het om meer dan een strijd om des keizers baard. Wanneer meer daders 'in geding' zijn en de gelaedeerde (de Staat) heeft, via 'toerekening' van de schuld van de gemeente, eigen schuld, dan is in elk geval van hoofdelijkheid geen sprake. Zie art. 6:102 lid 2.

Betekent dit nu dat er ons inziens geen grond bestaat voor matiging ingeval van medeverantwoordelijkheid van de overheid (gemeente)? Het antwoord luidt ontkennend. Zeer terecht heeft de wetgever onder ogen gezien dat de problematiek van de bodemverontreiniging een kwestie is van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Natuurlijk: er zijn gevallen waarin vervuilers evident (ook naar toenmalige inzichten) verwijtbaar handelden. Doch niet zelden ging het om situaties waarin, gemeten naar strenge zorgvuldigheidsmaatstaven, (wellicht) gezegd kan worden dat zij beter hadden kunnen weten. Doch datzelfde geldt voor de overheid. 'Men' deed toen niet anders; daar kwam nog bij dat er toen vaak geen (technische) oplossing was voor het afvalprobleem (daargelaten of zij nu wel voorhanden is). Overheid en bedrijven wisten - iets te kort gezegd - vaak beide even veel of even weinig. Om dan, wanneer later blijkt dat sprake is van een groot (want kostbaar) probleem, de rekening geheel af te wentelen op vervuilers is weinig evenwichtig. Het is zeer te prijzen dat dit bij het ontwerpen van de IBS is onderkend. Dat dit zo juiste besef vervolgens bij verhaalsprocedures weer (wat?) op de achtergrond geraakt is minder gelukkig.⁴²⁾

Onder ogen moet dan worden gezien op welke wijze de rechter het matigingsinstituut hanteert. Het Hof 's-Gravenhage zit - los van de minder gelukkige juridische onderbouwing - in feite op de zojuist uitgezette lijn.⁴³⁾

In de Gerjo-zaak wordt de overheid aangewreven dat zij 'de bevoegdheid tot het sluiten van het bedrijf ... al die jaren niet (heeft) benut of zelfs maar ingezet'. Dit terwijl sprake was

³⁸⁾ idem p. 109. Zie verder rov 4.3.8.2 in de zaak Staat-Gerjo, hierboven afgedrukt.

³⁹⁾ Ingevolge de IBS moet de gemeente - kort gezegd - 10% van de saneringskosten voor haar rekening nemen, voor welke kosten de Staat ex art. 21 IBS eveneens een verhaalsrecht heeft.

⁴⁰⁾ In het door hem genoemde arrest wordt uitgegaan van de geldigheid van de overeenkomst. Daarop loopt zijn betoog stuk. Bovendien is onduidelijk op welke in de wet verankerde nietigheidsgrond hij het oog heeft.

⁴¹⁾ VVM 1990, p. 112.

⁴²⁾ Het betreft hier uiteraard geen typisch Nederlands probleem. Zie voor Duitsland bijvoorbeeld: Altlasten, Sondergutachten van de Rat von Sachverständigen für Umweltfragen, december 1989, met name p. 186 e.v.

⁴³⁾ Zie het Gouderak arrest, rov 22 e.v. Datzelfde geldt mogelijk voor Rb. 's-Gravenhage 14 februari 1990 VVM 1990, p. 256.

van een reeks van overtredingen van vergunningvoorwaarden. Of de houder der vergunning dat wist blijkt niet, maar in het licht van de vaststaande feiten komt het aannemelijk voor. Het gaat ons inziens te ver om tot matiging te komen enkel en alleen omdat de overheid van haar sluitingsbevoegdheid geen gebruik heeft gemaakt. Daarbij dient bedacht te worden dat - naar gangbare inzichten - de overheid een ruime beleidsvrijheid heeft bij het al dan niet toepassen van politiedwang.⁴⁴⁾ Bovendien: er is in het algemeen voor de rechter weinig aanleiding tot bijzondere coulance ten aanzien van overtreders van vergunningvoorwaarden. Of iets algemeen: naarmate personen zich (meer) bewust waren van het verontreinigende (en schadeveroorzakende) karakter van hun handelen eist de billijkheid minder dat een deel van de schadelast van hun schouders wordt genomen. De feiten en omstandigheden van iedere zaak zullen hierbij op hun merites bezien moeten worden.

Bezien we de zojuist besproken jurisprudentie dan kan vrijwel steeds worden gezegd dat de uitkomst bevredigend is. Dat geldt niet steeds ook voor de redengeving. Waar het betreft de hiervoor gesignaleerde tweespalt over de juridische verklaring van het 'waarom' van beperking van de vordering van de Staat zij nog aangestipt dat beide opvattingen ons inziens goed met elkaar zijn te verzoenen. Wat de rechters kennelijk willen zeggen is dit: het is onbillijk dat een particulier (veelal een bedrijf) ten volle voor schade moet opdraaien die weliswaar door hem is veroorzaakt, doch die mede te wijten is aan het lakse optreden van de overheid. Een optreden dat men wat ons betreft best mag duiden als 'schuldig'. Het is met name die schuld van een overheidslichaam die het billijk doet zijn om te matigen.

Ten slotte nog enkele 'losse opmerkingen'.

Rechtbank 's-Hertogenbosch meent dat geen grond bestaat voor matiging wanneer de gedaagde heeft geprofiteerd van het niet-toepassen van milieubeschermdende voorzieningen.⁴⁵⁾ In het voorafgaande ligt besloten dat dit ons inziens een te ongenueanceerde benadering is. Dat dit voordeel wordt meegewogen is niet onredelijk. Doch het zal vrijwel steeds zo zijn dat een bedrijf heeft geprofiteerd van het niet nemen van maatregelen, waarbij wel betrokken dient te worden de vraag of - zouden zij wel zijn genomen - de activiteit nog winstgevend was geweest.⁴⁶⁾ Het enkele profijt is onvoldoende om de medeverantwoordelijkheid van de overheid weg te poetsen. De wankelende financiële positie van gedaagde is op zich beschouwd geen grond om per sé te matigen. Aldus Rb Zwolle.⁴⁷⁾ Met name dan niet, aldus het college, wanneer het gaat om evident verwijtbaar handelen.

Ook in het kader van de matiging rijzen procesrechtelijke vragen. Kan de rechter haar ambtshalve toepassen⁴⁸⁾ en kan daarover een oordeel worden geveld in de schadestaatprocedure? Dit lijkt het geval. Het voert te ver dit hier nader uit te werken; dat is ook onnodig omdat er elders voldoende op in is gegaan.⁴⁹⁾

SUMMARY

multicausality and mitigation of damages

Environmental pollution often results from more than one cause. Many of the law suits filed against polluters in the Netherlands under Art. 21 of the Interim Soil Clean-Up Act are resolved partially in favour of the defendants on the basis of the co-liability of other polluters (i.e. their liability for damages is reduced). Judicial decisions are notably deficient in this respect. The following factors merit close attention in any case involving multicausality:

- (1) A distinction must be made between the pollution and the damages caused by the pollution (i.e. the clean-up costs).
- (2) The issue of causation and the resulting damages cannot be kept entirely separate. For example, assume that A, and then B both discharge oil into the same soil. If B claims that he did not cause any damages, his defense is based on one of two premises, i.e. that there are no damages or that there is no causal connection between his acts and the pollution. It must be presumed that B is liable only to the extent of any possible additional damage he may have caused.
- (3) Causation and damages may result in mitigation if the polluting activities of A and B occur simultaneously; presumably each party only caused a portion of the damages. In such a case, the same principle as enunciated in '2' applies, i.e. each party can only be held liable for his proportional share of the damages.
- (4) The determination of whether several polluters are liable for the same damages (i.e. whether they are jointly and severally liable as joint tortfeasors) may be complicated.
- (5) The administration itself (generally the municipal council) is often negligent in carrying out its supervisory obligations.
- (6) It is frequently impossible to establish with any precision who caused what part of the damages. The difficulties for the plaintiff in sustaining his burden of proof in such cases are so arduous that it would be more equitable if the burden of proof were either shifted to the defendants or shared between the parties.

State v. Gerjo

In this case, the District Court of Den Bosch concluded that two polluters caused the same damage, and held them jointly and severally liable. Central to the Court's reasoning were the practical difficulties involved in any attempt to distinguish between the pollution caused by each defendant, respectively. However, such difficulties cannot be the basis for holding every polluter liable for the full amount of damages, for such a rule would be a serious affront to the principle

⁴⁴⁾ Zie nader Onrechtmatige Daad VII (Damen), nr 257; zie voor de medeverantwoordelijkheid van de overheid, P.F.A. Bierbooms, Medeverantwoordelijkheid overheid in bodemverontreinigingszaken, NJB 1991, p. 1131.

⁴⁵⁾ Rb. 's-Hertogenbosch 20 mei 1988, VVM 1990, p. 176; het vonnis is ook hierboven afgedrukt. Ingegaan wordt op de formulering van het door de Rechtbank gebezigde criterium. Dát overtuigt niet. Doch gelet op de door de Rb. vastgestelde feiten is de einduitkomst o.i. wel juist.

⁴⁶⁾ Zie F.H.A.M. Thunnissen NJB 1990, p. 1514 onder 7.

⁴⁷⁾ Rb. Zwolle 15 april 1987, TMA 1987, 52, VVM 1990, p. 151.

⁴⁸⁾ Kennelijk ja: Rb. 's-Hertogenbosch 20 mei 1988, zie hierboven.

⁴⁹⁾ O. de Savornin Lohman, VVM 1990, p. 114/5.

that one should not be held liable for damages that one has not caused.

Overlapping liability

When two or more polluters are involved, liability of each polluter should not exceed the correlative damages that each polluter (by reasonable estimation) caused or could have caused. For example, assume that A can be held liable for a minimum of 40 percent and a maximum of 80 percent of the pollution, and B can be held liable for a minimum of 20 percent and a maximum of 60 percent. If a straightforward allocation of damages is inappropriate, i.e. because a law suit was only filed against one of the parties, the solution should not be to simply revert to joint and several liability. A can be held liable for 80 percent en B for 60 percent.

Mitigation of damages

Art. 21 of the Interim Soil Clean-Up Act expressly allows the Court to mitigate damages. Contributory fault of the municipality is the usual reason for the Court to mitigate damages. Case law on this issue reveals two approaches. Under the first approach, the contributory fault of the municipality is imputed to the State. This approach immediately provides a reduction in the claim (Art. 6:101/2 New Civil Code). The

second approach limits the amount of damages as a result of contributory negligence (Art. 6:109 New Civil Code). The Court adopted the first approach in the Gerjo case. The contributory fault of the municipality, estimated at 25 percent, was imputed to the State. Gerjo's liability was therefore reduced by 25 percent. This result may be fair and equitable, but the reasoning underlying it is fallacious. Ninety percent of the clean-up costs fell on the State, and the municipality contributed 10 percent. To the extent of 10 percent, it could be argued that the State recovered its claim from the municipality. Since the remaining 15 percent is part of the State's own claim, it is difficult to see how the contributory fault of the municipality could reduce Gerjo's liability any further. Despite having violated the terms of their licence, the defendants were not ordered by the municipality to close down their business. Among other things, the fact that no order was issued persuaded the Court to infer the existence of contributory fault on the part of the municipality. Broad application of this rule could imperil the discretion of the administration in determining its own policy. The Courts should refrain from any undue interference. Further, it is undesirable when, as a result of the municipality's failure to act, the intentional infringement of licence provisions is absolved.

OVERGANGSRECHT NIEUW BW IN KORT BESTEK

Prof. mr. B. Wessels.
Tweede, gewijzigde druk

Deze gebonden uitgave
geeft een helder en
systematisch overzicht
van de hoofdregels
van het overgangsrecht.

Prijs f 25,— incl. btw,
exl. verzendkosten.
Isbn 90 6040 944 2.
Omvang 160 pagina's

Ook verkrijgbaar bij de boekhandel.

Een uitgave van
koninklijke vermande

uitgevers sinds 1750

Telefonische bestellingen: 03200-22 9 44